Да вымовы й правапісу
чужых словаў

У 1921 г. я напісаў артыкулік „Правапіс чужых словаў“, каторы Беларускае Выдавецкае Т–ва выдала асобным лістком. Сказанае ў гэным артыкуліку тады, астаецца наагул правільным і цяперака. Аднак гэнам сказана надта мала, сказана недаволі, дзеля таго хачу гэтта дапоўніць.

Чужыя словы ў беларускай мове трэба падзяліць на дзьве групы: 1) словы паходжаньня заходне–эўропэйскага і 2) словы, пазычаныя ў іншых народаў славянскіх. Чужых словаў, неналежачых да гэтых дзьвюх групаў, ё ў беларускай мове вельмі мала, ды яны чыста зьбеларушчаны, дык ня можа быць гутаркі аб апрычоным правапісе іх. Паміж чужымі словамі ў беларускай мове паходжаньня заходне–эўропэйскага й іншаславянскага гэт’кая вялікая розьніца, што мусіць быць правапіс для іх устаноўлены асобна.

Словы заходне–эўропэйскія

Як і ў іншых эўропэйскіх народаў, у Беларусаў найбалей чужых словаў паходжаньнем лацінскага ды за лацінскім пасярэдніцтвам ладне словаў грэцкіх. Далей ідуць словы, пазычаныя ў Немцаў і Французаў. Аб пазычэньнех у іншых эўропэйскіх народаў нямашака патрэбы гаманіць, бо іх дужа мала. На словы грэцкія, што прыйшлі ў беларускую мову пасярэдніцтвам старацаркоўна–славянскім ці — ясьней — старабаўгарскім, беларуская мова рэагуе як на словы славянскія, дзеля таго іх трэба разглядаць у вадзьдзеле словаў іншаславянскіх.

На пачатку трэба адцеміць, што ў беларускай мове чужыя собскія імёны людзёў, местаў, рэкаў і г. д., паколькі яны не пабеларушчаныя, пішуцца так, як *вымаўляюцца* ў чужой мове, а ня так, як *пішуцца* чужнікамі ў іхніх мовах. Прыкладам, пішам: Лёйд–Джордж, Брыян, Клемансо, а не — Lloyd George, Briand, Clemenceau. Але назовы газэтаў, кнігаў, навуковых і літаратурных працаў заховуюць свой правапіс. Гэтак трэба пісаць — „Temps“, „Times“, „Chicago Tribune“, „Trois Mousquetaires“, а ня — „Тан“, „Таймс“, „Шыкаго Трыбюн“, „Труа Мускетэр“.

Уходзячы ў беларускую мову, чужыя словы паддаюцца яе ўплыву і дзеля таго часта мяняюць некаторыя св*Самагукі чужых словаў*. Чужое *а* так і астанецца ў беларускай мове. Таксама астануцца націсьненыя *о*, *е* ды націсьненыя і ненацісьненыя *и* (кір. у), *і*.

Але ненацісьненыя *о*, *е ў вымове беларускай пярэйдуць у а*. На Менскай Акадэмічнай Конфэрэнцы дзеля рэформы беларускага правапісу й азбукі 14—21. XI. 1926 г. было шмат спрэчкаў аб правапісе ненацісьненага *о* чужых словаў. Частка ўчасьнікаў Конфэрэнцы даводзіла, што трэба кожнае ненацісьненае *о* чужых словаў перадаваць на пісьме пераз *а*, але ўсі былі за захаваньне ненацісьненага *е*. Гэтае адно адрозьняваньне паказуе, наколькі аргумэнты прыхільнікаў пісаньня *а* на месцу ненацісьненага чужога *о* слабыя. Адрозьняваньне ў напісаньню ненацісьненых *о*, *е* чужых словаў пакінула–б тую блытаніну на пісьме, каторай менаваныя прыхільнікі стараюцца ўсьцерагчыся сваёй рэформай.

Пазычэньні чужых словаў ё ў кожнай мове ненормальнасьцяй, за каторай мусіць прыйсьці „кара“, выяўленая ў цяжкім іх пісаньню ды яшчэ ў цяжшым разуменьню. Чужыя словы ў нашай мове, каторыя народная гушча разумее добра ўва ўсіх поймах іхніх, ужываных у нашай мове, будзем пісаць чыста пабеларуску. А словаў, каторых маса не даволі разумее, жадны правапіс не навуча яе добра напісаць. Тая–ж інтэлігенца, што чужыя словы дасканальна разумее, патрапе іх добра напісаць і без *акаючага правапісу*. Не даволі разумеючым чужыя словы інтэлігентам паможа ляпей іх зразумець ды правільна напісаць агульны й ортографічны слоўнік. Хай нас Бог крые аканьня на пісьме без належнага разуменьня: зрабіла–б яно цэлы хаос! Дык правапіснае правіла мае астацца старое, устаноўленае Б. Тарашкевічам: *замест ненацісьненых чужых о, е пішам а адно тады, калі чужое слова сталася народным у беларускай мове*. Прыкладам: *манастыр*, *дакляраваць*, *літара*. У словах, як — *дырэктар*, *інспэктар*, *інструктар* і да г. п. пішацца *–ар* па прыкладу беларускіх словаў тыпу *чытар, пісар*.

Але ненацісьненае чужое *о*, *е* ў беларускай мове было–б няпрыродна й дзіўна *ня вымаўляць* як *а*. Дык, прыкладам, маем пісаць *поэта*, *поэтка*, *тэатр*, але казаць — *паэта*, *паэтка*, *таатр*.

Нямецкае ь перадаецца ў беларускай мове пераз *і* (*ы*). Прыкладам: *Brьkner* пішам *Брыкнэр*.

Канчатак –ia, –io чужых словаў. Словы з гэт’кімі канчаткамі прыйшлі ў мову нашую пераважна з мовы грэцкае ды блізу што вылучна пасярэдніцтвам мовы старацаркоўна–славянскае (™еодосія). Блізу гэтулькі–ж ё словаў гэтых лацінскага паходжаньня. Дзеля

таго што ўсі чужыя словы з канчаткам *–іа*, *–іо* падлягаюць у беларускай мове аднолькавым зьменам свайго канчатку, я іх тут разгледжу разам. Ужо ладне як зацемлена, што канчатак *–іа*, *–іо* чужых словаў пераходзіць у беларускай мове ў *'а* за зьмякчэньням папярэдняга сугуку, калі тый, ведама, можа зьмякчацца. На Менскай Акадэмічнай Конфэрэнцы 1926 г. сакратар Конфэрэнцы Я. Троська зьвярнуў увагу ў правапіснай комісі на гэтую беларускую асаблівасьць. Ён даслоўна сказаў: „Я выступаю, каб зьвярнуць увагу на адно зьявішча ў нашым пісьме. Мне здаецца, што гэтае зьявішча патрэбна будзе абгаварыць пры канкрэтным апрацаваньню нашага правапісу. Зацемце, што ў нашай беларускай мове няма ў назоўных імёнах (substantiva) канчаткаў *–ія* (*–ыя*), *–іе* (*–ые*). Нашая мова сьцеражэцца іх падваеньням ці іншым спосабам. Калі мы возьмем хаця–б слова *судзьдзя*, у старацаркоўна–славянскай мове было *–ия*; таксама *куцьця*, *надвор'е* і г. д.; магчыма прывесьці цэлы сьцяг словаў, з каторых відаць, што ў беларускай мове мы заўсёды сьцеражэмся *–ія* (*–ыя*), *–іе* (*–ые*). Калі мы возьмем чужаземныя словы, які ўжываюцца ў нашай мове (асабліва з канчаткамі *–ыя* пасьля *ц*), напрыклад: *кампанія*, *канцылярыя*, *опэрацыя*, *рацыя* і г. д., то мы бачым, што ў народнай мове гэтае самае ўсьцеражэньне ад канчатку *–ыя* заховуецца поўнасьцю; мы кажам: *кампаня*, *губэрня*, а не *кампанія*, *губэрнія*, напрыклад: „ён ня мае *рацы*, яму не зрабілі *опэрацы*" і г. д. Тут мы бачым, што народная мова ў чужаземных словах так сама ня прыймае канчаткаў *–ыя* (*–ія*). Мне здаецца, што было–б зусім зразумела, калі–б мы гэтую асаблівасьць узаконілі ў мэтах набліжэньня літаратурнае мовы да народнае. Мне здаецца, што для гэтага ёсьць і падстава. Калі ёсьць такія пярэчаньні, што чужаземныя словы патрэбна захаваць у такім напісаньні, як яны ёсьць, то я падчыркую, што гэта ня так, бо кожны народ дадае да чужаземных слоў свае канчаткі; напрыклад, возьмем слова *біблія*. Калі мы возьмем іншыя мовы, нямецкую або францускую, то там гэтае слова мае свае канчаткі: die Bibel, la bible і г. д. Тое–ж самое ў словах *пропорция*, *гильдия* і г. д. Кожны народ дадае да яго ўласьцівы канчатак, і мне здаецца, што было–б зусім рацыянальна, калі–б мы далі да чужаземных словаў свае беларускія канчаткі"[1].

Пропозыца Я. Троські адносілася–б вылучна да правапісу адно тады, калі–б, пішачы *–сія*, *–цыя* і пад. у чужых словах, нашая інтэлігенца вымаўляла *–ся*, *–ца* і г. д., але дзеля таго, што вымаўляе ня так, як у мове народнай, але як сама *піша*, дык менаваная пропозыца выходзе за межы правапісу і датыча такжа граматыкі. Вышменаваная Менская Конфэрэнца не разглядала рэформы граматыкі, а толькі правапісу й абэцэды, дык і закраненае Я. Троськаю пытаньне яна пакінула неразгледжаным.

Прыклады, прыведзеныя Я. Троськаю, дапоўню сваімі:

Аксеня, каля Клецка Нясьвіскага п. (запісана ад Я. Макрэцкага зь в. Янавічы);

Алімпа, a) ibid., b) в. Чатыркі, Краўское вол., Ашмянскага п. (у вапошнім месцу чуў і запісаў я), црсл. Олимпія;

Аміля, a) запісаў я ў в. Арляняты, Краўское вол., Ашмянскага пав., b) передаў Я. Макрэцкі, як ужыванае ўсюды каля Клецка, лац. *Aemilia*, пол. *Emilja*;

бібля, грэцк. biblia[2], *на біблі сядзеў,* Слуцкі пав., Сержпутоўскі II, 139; рабін сядзеў над бібляю ibid. 85.

губэрня, a) Азбукін, Географія Эўропы, 1924 г., b) Я. Макрэцкі, каля Клецка, c) *г(g)убэрня*, я чуў па ўсёй Краўской вол. і шырэй у Ашм. п., d) *губэрні*, Жылуновіч, Янка Купала ў крытыцы, Менск. 1928, бал. 15, лац. *gubernio*;

Ксеня, імя некалькіх Беларускаў у Вільні (*Ксеня* Забарончышка, вуч. В. Б. Г. [Віленскай Беларускай гімназіі. — *Заўв. рэд.*], *Ксеня* Лапіцкая і іншыя), грэц. *Ksenia*;

ліня, запісаў я ў в. Войштавічы, Вішнеўскае вол., Валожынскага пав.;

Маланя, Я. Макрэцкі, каля Клецка, грэцк. *Melania*, црсл. *Меланія*;

Настася, запісана мною ў Ашм. пав., црсл. *Анастасія*, пол. *Anastazja*;

Наталя, Я. Макрэцкі, каля Клецка;

Панася, *Фанася*, запісана мною ў в. Чатыркі, Краўское в., Ашм. п., црсл. *А®онасія*;

півоня, a) *У садку сядзіць паміж півоні,* Чарот, „Марына" ў „Выпісы з Белар. Літар. XIX і XX ст." Ул. Дзяржынскага, бал. 496, b) *апівоня*, Я. Макрэцкі, каля Клецка;

Разаля, запісаў я каля Багданава, Валожынскага пав., лац. Rosalia, пол. Rozalja;

Хвядося, a) Я. Макрэцкі, каля Клецка; b) запісаў я ў в. Семярнікі, Альшанскае вол., Ашм. п., црсл. *™еодосія*;

Юля, a) запісаў я каля Альшан, Ашм. п., b) Я. Макрэцкі, каля Клецка, лац. Julia, пол. Julja;

Юстыня, Я. Макрэцкі, каля Клецка, Нясьвіскага пав., прыр. рас. Устинья;

Яўхіма, Я. Макрэцкі, каля Клецка, црсл. *Евфимія*.

Прыведзеныя месцы ля прыкладаў паказуюць адно на месца запісу, а пашыранасьць словаў шмат большая.

Прыведзеныя прыклады ўзядзены з народнае мовы, начай іх выясьніць немагчыма, як толькі беларускай асаблівасьцяй, а тымчасам падобныя словы на *–ія*, *–ыя*, што можна пачуць ад інтэлігенцы, а напару і ад простага народу, лёгка выясьняюцца ўплывам польскім і расейскім. У словах на *–іа*, *–іо* нова перайманых із чужых моваў маем у нашай

інтэлігенцы канчаткі *–ія*, *–ыя* дзеля таго, што, з аднаго боку, у мове яе яшчэ замала беларускага псыхолёгізму, каб яна магла вымову нова перанятых словаў заўсёды чуцьцём упадобніць до свае роднае мовы, а, з другога боку, нашая інтэлігенца ня ведае разгляданае асаблівасьці беларускае мовы; да гэтых дзьвюх прычынаў трэба дадаць яшчэ працілежны ўплыў расейскі й польскі.

Я хачу яшчэ падчыркнуць сказанае Я. Троськаю (гл. вышэй), што за ўвядзеньне менаванае асаблівасьці ў практычную граматыку беларускую прамаўляе яшчэ тое, што і ў сваіх родных словах канчаткаў *–ія* (*–ыя*), ані *–іе* (*–ые*) беларуская мова ня знае; значыцца, захаваньне менаванае асаблівасьці прычынілася–б да захаваньня нашай моваю яе арыгінальнасьці й характэрнасьці.

Пераход канчатку *–іа* чужых словаў у *’а* за зьмякчэньням папярэдняга сугуку паказуе, што *–і* ў гэтым канчатку стала нескладовым і тады было ўвабрана папярэднім сугукам, ад чаго ён зьмякчыўся.

З вышсказанага бачым, што доля групы сугук + j + *а* чужых словаў была накшай, чымся доля сугук + ьj + самагук (*а*, *е* і інш.), каторая па заніку *ь* таксама сталася была групай аднолькавай зь першаю — сугук + j + самагук (a, e, u і інш.); прыкладам слова *halьje* перайшло ў *halje*, а потым у *halle*, *hallo* і, значыцца, у гэных (першых) няма здваеньня сугуку, а ў гэтым ё. Прыведзеная розьніца паказуе, што менаваныя зьмены адбыліся ў розныя часы. Таксама ў групе сугук + jь + самагук сваіх словаў, калі папярэдні сугук вусьняны (*б, п, м, в*), дык ён не асымілюецца зь *j* і дзеля таго няма яго здваеньня; гэтак маем *hallo*, але — *dubjo* (з — *dubьje*), *llu*, але — *pju*, *bju* (з — *bьju*), siamja (з — semьja) і г. д. Але, як відаць із вышпрыведзеных словаў *Алімпа*, *Яўхіма*, вусьняныя сугукі асыміляваліся зь *j* з *і*, а потым ацьвярдзелі. Гэта паказавала–б, што процэс у групе *–іа* чужых словаў адбыўся раней, чымся ў менаванай групе (як дуб’ё) словаў сваіх. Але магчыма такжа, што нескладовае *і* ў групе *–іа* ня зусім раўнялася *j*.

r (кір. *р*) у беларускай мове здаўна цьвярдое, дык яно не асымілявалася з *й* ані ў групе сваёй — сугук + ьj + самагук (зьвяр’ё, пер’е), ані ў групе чужых словаў — сугук + іа. Але ў гэтай другой групе трудна яшчэ сказаць, ці *і* ў канчатку *–іа* па *r* (р) перайшло ў *й* і так асталося, ці асталося складовым, а потым перад *а* зьявілася протэтычнае (прыстаўное) *й*. Маем прыклады Historyja a Marjamie, Аль–Кітаб, але й — андынаръю (= ardynarju) Слуцкі п. Сержпутоўскі, II, 79, на ардынаръі (= ardynarji) ibid., 72. Каб выясьніць, як запраўды сталася, трэба балей прыкладаў, а пакуль што пісаць як дагэтуль — гісторыя, ардынарыя і іншыя.

Просьле *д*, *т* будзе таксама *–ыя*: *студыя*, *партыя*.

Па *г, к, х* будзе *–ія*: *Норвэгія*.

Правіла для практычнай граматыкі было–б гэткае: *на канцы маем* 1) *–ля*, *–ня*, *–ся*, *–ца* (а ня *–лія*, *–нія*, *–сія*, *–цыя*), прыкладам: *Юля, півоня, Настася, опэраца*; 2) *–ба, –ва, –ма, –па* (а ня *–бія, –вія, –мія, –пія*), прыкладам: *Яўхіма, Алімпа*. Па *д, т, р* у чужых словах маем на канцы *–ыя* (Ірляндыя, партыя, гісторыя), а па *г, к, х –ія* (Норвэгія, Валахія).

Сугукі перад е чужых словаў. У мовах — лацінскай, француcкай і нямецкай, з каторых мы маем пазычаныя словы, сугукі *б, в, г (h), м, н, п, ф, х* перад *е* цьвярдыя. У беларускай народнай мове мы маем такія чужыя словы, як — ґ(g)убэрня, цэбар з — цэбэр, цабэрак, Бэрка, барлінка з — бэрлінка (род баркі, відавочна, конструкцы, перанятай у Бэрліне); вэксаль, леварвэр, канвэрт; гэтман, Амэрыка, Амарыканец з Амэрыканец, маханік з мэханік, мамэнт, нумар з — нумэр; маґ(g)нэс, ґ(g)інарал з ґ(g)енэрал; апараца з — опэраца; Фэлька, Хвэлька, хвэст, хэўра. У вышпрыведзеных і да іх падобных прыкладах з народнае беларускае мовы перад *е* маем цьвярдыя сугукі. Гэта сьведча даволі, што цьвярдыя сугукі *б, в, г (h), м, н, п, ф, х* перад *е* ў чужых мовах астаюцца цьвярдымі й тады, калі тыя словы пераняты ў мову беларускую.

Сугукі ґ (*g*) і *к* па сваёй прыродзе ня могуць быць цьвярдымі перад *е*. Дык маем ґ(g)ені, Кенінгсбэрг (з *е*, а ня — *э* па *g, к*).

Аб іншых сугуках перад *е* будзе ніжэй.

Сугукі перад і чужых словаў. Сугукі *б, в,* ґ *(g), г (h), к, м, н, п, ф, х* чужых словаў перад *і* мяккія, бо ў сваіх словах нашае мовы менаваныя гукі перад *і* бываюць заўсёды мяккія, а ў чужых мовах яны перад *і* паўмяккія (сярэднія). Дык маем: кабінэт, рэвізя, энэрґ(g)ія, міністар, ахвіцэр і іншыя.

Гукі *ж, ч, ш* у жадным палажэньню ў беларускай мове ня могуць быць мяккімі, бо ацьвярдзелі. Дык і *ж, ч, ш* перанятых словаў могуць вымаўляцца Беларусамі толькі цьвёрда, што мы й абазначаем, пішучы просьле іх *ы* (Чылі).

Так сама гук *р* ё толькі ў беларускай мове ацьвярдзелы, дык у сваіх і чужых словаў мы гэтую цьвярдзіню абазначаем, пішучы *ы* па *р* замест *і* (Рым, Парыж).

Гук *ц* у беларускай мове ё цьвярды (цана, цэп, цэлы) і мяккі (дзеці, хадзіць). *Ц* мяккое бывае адно тады, калі яно ўзьнікла з праславянскага *т* паўмяккога (прыр. рас. дети, ходить), а ўсялякае *ц* старое, даўнейшае, праславянскае бывае ў беларускай мове толькі цьвярдым. *Ц* перайманае з чужымі славамі ё таксама даўнейшым, дык і яно ў беларускай мове бывае толькі цьвярдым. Значыцца маем: нацыянальны, соцыяльны, рацыянальны й іншыя.

Дзеля таго што гукі *ж, ч, ш, р* і старое *ц* ёсьць у беларускай мове толькі цьвярдыя, дык яны цьвярдыя такжа перад *е* чужых словаў (Жэнэва, Манчэстэр, цэнт, цахнар і інш.).

Гукі *д, т* у беларускай мове ё адно цьвярдыя (дом, стол, сад, плот), бо калі *д, т* зьмякчаюцца, дык яны пераходзяць у *дз, ц* мяккія (у садзе, на плоце). У чужых мовах перад *і* ё *д, т* паўмяккія (сярэднія). Паміж беларускімі *дз, ц* і чужымі паўмяккімі *д, т* перад *і* ё большая розьніца, чымся паміж беларускімі цьвярдымі *д, т* і чужымі паўмяккімі (сярэднімі ці — начай — паўцьвярдымі) *д, т* перад *і*. Дзеля таго, калі ў беларускую мову прыходзе чужое слова із сярэднім *д, т* перад *і*, дык гэныя *д, т* пераймаюцца Беларусамі як цьвярдыя. Прыкладам: *тыран, дыхт, дыхтоўка, тып*.

Калі чужыя *д, т* паўмяккія перад *і*, пераходзячы ў беларускую мову, цьвярдзеюць, дык і пагатове беларуская мае *д, т* цьвярдыя перад *е* чужых словаў, дзе яны цьвярдыя навет у тых мовах, з каторых чужыя словы пераняты. Прыкладам: *аптэка, матэрыя, літара, дакляраваць* з — *дэкляраваць, студэнт*.

З, с чужых словаў. *З, с* у беларускай мове перад *е, і* адзначаюцца вельмі вялікай мякчынёй. Дзеля таго чужыя паўмяккія *з, с* перад *і* адчуваюцца Беларусамі бліжшымі да *з, с* цьвярдых, чымся да беларускіх *з, с* мяккіх і ў беларускую мову пераймаюцца як цьвярдыя. Вось некалькі прыкладаў аб старыні й народнасьці каторых нельга сумлявацца: *маґ(g)азын, Зыдар, Базыль*, агульна пашыранае імя, паміж іншым ужываецца ў Навазыбкаўскім п. (Палявой, О языке населения Новазыбк. у.), *Базылёнак*, прозьвішча беларускага пісьменьніка ў радавай Беларусі, *Базылевіч*, прозьвішча вучня Правасл. Дух. Сэмінарыі ў Вільні, *Сымон*, в. *Сыманы*, Кабыльніцкае вол., Сьвянцянскага пав., *празыдэнт*, слова не старое, але народнае, пачало агульна ўжывацца тады, як зь Беларусі пачалі выяжджаць у Амэрыку.

Гэтак–жа, зь вельмі малымі водхінамі, *з, с* чужых словаў перад *і* бывае цьвярдым у беларускай мове літаратурнай. Прыкладам: *сыстэма, Мэксыка, Бразыля, псыхіка, пропозыца*.

Але ў словах грэцкіх, перанятых пры пасярэдніцтве старабаўгарскае мовы, *с* перад *і* мяккое (*Васіль*, *Максім*, апошняе лацінскае пераз грэцкую). Розьніца гэтая хіба ня з прычыны бліжшае старабаўгарскае вымовы, але з прычынаў графічных: як пісалі *сіла*, так пісалі й *Васіль* і дзеля таго, ня чуючы наагул ані баўгарскае, ані грэцкае жывое вымовы, Беларусы іх аднолькава мякка вымаўлялі.

Цьвярдыя *з, с* перад *і* ў чужых словах мае беларуская мова супольна з польскай моваю, бо ў мякчыні сугукаў мова беларуская, польская, горналужыцка–сэрбская й дольналужыцка–сэрбская найбліжшыя паміж сабою (прыкладам, маюць *дзеканьне* й *цеканьне*).

Калі паўмяккія *з, с* чужых словаў робяцца ў беларускай мове цьвярдымі, дык і пагатове *з, с* будуць цьвярдымі перад *е* ў чужых словах, бо яны ў гэт'кім палажэньню і ў чужых мовах цьвярдыя. Прыкладам: *Язэп*, *ґ(g)азэта*, *мізарак* (з лац. miser, ужываецца ў прыказцы „Багаты дзівіцца, чым мізарак жывіцца, а бедны сьмяецца, дзе ў багатага дзяецца“), *сакрэт* і інш.

Чужое l ё паўмяккое. У мове беларускай перад *і, е* маем заўсёды *л* мяккое (*лік, лепшы*), дык няма дзіва, што перад *і, е* ёсьць *л (l)* мяккім і ў словах, узядзеных у нашую мову з моваў чужых (літара, летарґ(g). У словах чужых беларускае мовы, пазычаных у старыну, маем траха (блізу) заўсёды перад *а, о* мяккое *л* (*лямпа, пляц, клямка, пляма, лёзунґ(g)*, *шкарлятына*). Мякчыні чужога *л (l)* у беларускай мове памагае тое, што і ў сваіх словах нашае мовы побач із *л* цьвярдым перад *а, о* (*лава, ложак*) ё і *ль* мяккое (*ляпа, доля, калёсы* = ka*l*osy). Але ё некалькі даўно перанятых чужых словаў, дзе перад *а* маем *л* ацьвярдзелае (*лацінскі*). Сталася гэта пэўне з прычынаў графічных: лац. latina перапісалі кірыліцаю літара ў літару *„латіна“* ды прывыклі чытаць *„лаціна“*, *„лацінскі“*.

У расейскай мове сустракаем шмат большую неконсэквэнцу хіба з тых–жа графічных прычынаў. Гэтак нямецкае land у словах ведамых найбалей з друку перадаецца пераз *–ланд* (*Голландия, Ирландия, Шотландия*), але ў тых, што маглі быць беспасярэдне чутыя, а ня толькі чытаныя, тое самое land перадаецца пераз *–лянд* (*Финляндия*, *Эстляндия, Курляндия*).

На канцы слова ў беларускай мове бывае ў імёнаў мускіх звычайна *л* цьвярдое (*стол, вол, кол*), а ў жаноцкіх *ль* мяккое (*столь, соль, моль*), дык і ў пазычаных чужых словах

мускога роду сярэдняе *л* канцавое прыхінулася да беларускага *л* цьвярдога (*капітал, артыкул, матар’ял, пратакол, трыбунал*), а ў жаноцкіх да *ль* мяккога (*ноль*).

Тое, што гісторычна адбілася на словах даўно перанятых, павінна быць тарнавана й да словаў нова перайманых, г. зн. перад *і, е, а, о, у* трэба пісаць *ль* мяккое (*Ірляндыя, монолёг*), а на канцы *л* цьвярдое пры мускім родзе і *ль* мяккое пры родзе жаноцкім.

Гук g чужых словаў. Замест гуку *g* ё ў беларускай мове гук *г=h* (*галава*). Гук *g* астаўся адно ў некалькіх беларускіх словах, як *ga, ga, ga* (крык гусей) і ў карані слова, просьле *з — mazgi, rozga, razgaty, brazgaж, blavuzgaж*. Але ў чужых словах *g*, здаецца, заўсёды астаецца (*ganak, gaza*), прынамся не паказана дагэтуль такіх прыпадкаў, дзе–б яно перайшло ў *h*. Цікава, што замест *g* словаў грэцкіх, што перайшлі ў мову беларускую пры пасярэдніцтве мовы старабаўгарскае, маем *h*. Гэтак із старацаркоўна–славянскага (старабаўгарскага) *Ага®ья* маем *Гапа, Гапка* (= *Нара, Нарkа*), калі тымчасам тое самое грэцкае слова, але перайшло да нас пасярэдніцтвам мовы лацінскае, мае *g — Agata*. *h* у такіх прыпадках бяссумлеву маем із прычынаў графічных. У баўгарскай мове ё толькі гук *g*, каторы абазначаецца літарай кірылічнай *г*. У беларускай мове наадварот: няма *g*, а ёсьць *h*. Дык калі старацаркоўна–славянская пісьменнасьць была ў XI ст. перанесена з Баўгарыі ў Беларусь, дык нашыя прэдкі вымаўлялі *г* як *h* ня толькі ў сваіх словах, але таксама ў словах баўгарскіх і грэцкіх, бо розьніцы на пісьме ня бачылі, а жывое мовы ані баўгарскае, ані грэцкае наагул ня чулі. Тут, значыцца, яшчэ раз сустракаемся з уплывам графікі на вымову.

т ці *ф?* У грэцкае мове было асьпіраванае *th*, абазначанае літарай *q*. Пасьлей грэцкае асьпіраванае *th* перайшло ў *ф*, хоць абазначэньне яго асталося старое. Калі менаваны гук у Грэкаў быў яшчэ сьпірантам, Рымляне пераймалі ўжо тады грэцкія словы і гэны гук абазначалі пры памачы *th*. Ад Рымлян грэцкія тэрміны разыйшліся па ўсім сьвеце з вымоваю грэцкага *q* як *т*. І ў Беларусаў грэцкае *q* прынята перадаваць пры помачы *т* (*тэатр, арытмэтыка*), бо 1) гэтак яно вымаўлялася ў старую пару самае грэцкае мовы, 2) гэтак вымаўляецца ў мове лацінскай, пераз каторую пашырылася ўсюды і ў нас, 3) у беларускай мове ё гук *т*, але няма гуку *ф*.

Славяне пераймалі грэцкія словы (блізу вылучна хрысьцянскія імёны) тады, калі грэцкае *q* вымаўлялася як *ф*. Дык у беларускіх праваслаўных імёнах зьявіўся *ф*, каторы перайшоў у *п* (*Піліп, Панас*), *хв* (*Хведар, Хвядос*), *х* (*Хама*). Гэт’кая хворма падобных імёнаў правільна ўжываецца ў беларускай мове побач із хвормамі, у каторых адбілася пасярэдніцтва лацінскае (*Тамаш, Тодар*).

Адцеміць яшчэ трэба, што ў беларускай мове назовы грэцкіх мясцовасьцеў (месты, гарады, астравы і г. д.), існуючых цяпер, ужываюцца паводле іх грэцкае цяперашняе вымовы, значыцца грэцкае *q* перадаецца пераз *ф* (*Афіны*).

Гук ф. Гук *ф* у беларускай мове сустракаецца ў чужых словах. Прыкл.: *фізыка, філёзоф*. Калі слова з гукам *ф* робіцца ў беларускай мове народным, дык *ф* замяняецца або гукамі *хв* (*хварба, хвабрыка, хваля, хворма*) або *х* (*хунт, кахля, Цімох*[3], *Хода, хурман, хурманка*) або *п* (*Язэп, Пранук, Сапрон, Агапа,* Слуцкі п., Сержпутоўскі, II, 98, *пляшка*).

Чужыя падвойныя сугукі. Падвойныя сугукі чужога слова перадаюцца пераз адну літару. Пішацца: тэлеграма, Фінляндыя, каса, кляса, маса, а не — тэлеграмма, Фінняндыя, касса, клясса, масса і г. д.

Толькі ў некаторых чужых словах заховуюцца на пісьме падвойныя сугукі, але тады мы іх і вымаўляем як падвойныя. Прыкл.: *ванна*, *манна*.

Чужыя словы славянскія. Да чужых словаў славянскіх у беларускай мове адносяцца галоўна імёны, прозьвішчы, назовы местаў, мясцовасьцяў і пад. іншых славянскіх краёў.

Паводле таго як Беларусы рэагуюць на вымову іншаславянскіх словаў, з каторымі сустракаюцца, трэба ўстанавіць нормы іх пісаньня ў беларускай мове. Наперад можна сказаць, што дзеля бліжшыні славянскіх моваў да мовы беларускае, правапіс іншаславянскіх словаў у ёй будзе меней розьніцца ад правапісу словаў беларускіх, чымся правапіс словаў неславянскіх.

Самагукі о, е, будучы ненацісьненымі, заўсёды пераходзяць у *а* і пішуцца паводле агульнага правіла аб аканьню (Пазнань, Валогда, Нява).

Украінскае і перадаецца пераз *е, о* а навет *а*, залежна ад паходжаньня й палажэньня ў слове (Белая Царква, Нежын, Харкаў).

Складовае л, р перадаецца пераз *–іл, –ір, –ыр*. Прыкл.: Пільзень (чэск.), Бырно (чэск.).

Сугукі б, в, г, к, л, м, н, п, с, ф, х перад *і, е* (рознага паходжаньня) і наагул усюды, дзе яны ў беларускай мове зьмякчаюцца, ёсьць мяккія, а *д, т* пераходзяць у *дз, ц*. Прыкл.: Бярдзічэў, Адзеса, Падзябрады (чэск.), Бенешаў (чэск.).

ч, ш, ж, р будуць заўсёды цьвярдыя (Брусаў, Сібір, Разань, Жытомір, Чыстаполь).

Польскае *rz* і блізу такое–ж чэскае перадаюцца пераз *р*[4] цьвярдое (Сандамер, Трэбіч).

ц іншаславянскіх словаў будзе цьвярдое, але словаў польскіх і лужыцкасэрбскіх бывае мяккое тады, калі паўстала з *т* мяккога (Сьвеце).

в пярэйдзе ў *ў* у тым палажэньню, дзе пераходзе ў беларускай мове (Іваноў, Ноўгарад, Цеханаў).

g так і астанецца, як бачым із словаў навет даўно перанятых. Дык будзе — Vaiogda, Garvolin, Gopiio і іншыя.

№, ę польскія астаюцца і перадаюцца пераз *он, эн, ан* (Чанстахова, Бэндзін).

Хвормы –ro–, –ło–, –re–, –le–, –ra–, –ła– (з прсл. *–or–, –oi–, –er–, –el–* — із складовымі сугукамі) астаюцца (Младкоўскі, Урэсьня, Млячарскі, Белград).

–ій, –ый у расейскіх і ўкраінскіх прозьвішчах перадаюцца пераз *–і, –ы* (Керанскі).

Прозьвішчы на *–оў, –ін* (*Іваноў, Сарокін*), паводле свае хвормы не праціўныя духу беларускае мовы, мы кажам звычайна — сын Язэпаў, Лявонаў, Іваноў, але яны праціўныя беларускай мове сваім ужываньням у характары прозьвішчаў. Праўда, ладная частка Беларусаў мае гэт’кія прозьвішчы, але гэтак былі перакручаны на маскоўскі лад ранейшыя беларускія прозьвішчы. Хоць гэт’кія прозьвішчы ё прыкметамі, але Беларусы іх адчуваюць як назоўныя імёны і як таковыя іх скланяюць. Прыкл.:

Наз.	адз. л.	Іваноў, Ластаўчын	Мн. л.	Івановы, Ластаўчыны
Р.	„	Іванова, Ластаўчына	„	Іванов*аў*, Ластаўчын*аў*
Д.	„	Іванову, Ластаўчыну	„	Іванов*ам*, Ластаўчын*ам*
В.	„	Як родны	„	Як родны
Тв.	„	Іванов*ам*, Ластаўчын*ам*	„	Іванов*амі*, Ластаўчын*амі*
М.	„	Іванову, Ластаўчыну	„	Іванов*ах*, Ластаўчын*ах*

Расейскія прозьвішчы на –ой. Таму, хто ня ўмее маскоўскае мовы, „*Талстой*“, „*Палявой*“ і пад. зусім не прадстаўляюцца, як нашае „*таўсты*“, але як „*сувой*“, „*навой*“. Дык гэтак мае й скланяцца (*Талстой*, *Талстоя*, *Талстою* і г. д.). А калі–б хацелі скланяці як „таўсты“, дык трэба й казаць не „Талстой“, а „Таўсты“, але гэта было–б меней прыродна.

Пісаньне іншаславянскіх словаў у беларускай мове, як яно тут прадстаўлена, да ладнае меры практыкуецца ўжо ў Беларусаў. Прыкладам, гэт’кі правапіс ужыты па карце Эўропы М. Азбукіна, прыкладзенае да ягонае „Географіі Эўропы“ 1924 г.

Да ўсяго вышсказанага трэба дадаць, што ё й таковыя назовы чужых краёў, рэкаў і пад., каторыя ў беларускай мове адчуваюцца як свае словы; яны тады і пішуцца чыста пабеларуску. Прыкл.: Баўгарыя, Ноўгарад (= Baŭharyja, Noŭharad).

Словы зь літоўскае й латыскае мовы. Розьніца паміж моваю беларускаю і мовамі балтыцкімі (літоўскаю й латыскаю) шмат большая, чымся паміж мовамі славянскімі, хоць будзе меншая, як паміж моваю беларускаю й заходне–эўропэйскімі мовамі. Аднак за час тысячагодняга сужыцьця Беларусаў із Ліцьвінамі й Латышамі вытварылася бліжшая ўзаемная асыміляцыйнасьць беларускае мовы з аднаго боку а літоўскае й латыскае, з другога. Дзеля таго беларуская мова рэагуе на фонэтыку мовы літоўскае й латыскае блізу таксама, як і на вымову іншаславянскіх моваў. Дык і пісаньне словаў літоўскіх і латыскіх у беларускай мове будзе балей–меней гэт’кае, як пісаньне словаў іншаславянскіх. Гэтак літоўскія й латыскія *д, т* мяккія пярэйдуць у *дз, ц*; замест *а* будзе *о, е*, дзе яны ё ў беларускай мове, і падобна. Канчаткі *–as, –is* і пад. літоўскіх прозьвішчаў і інш. адпадаюць у беларускай мове (замест *Садунас*, *Куркутіс* маем *Садун*, *Куркуць*).